

**O PENSAMENTO GALEGO
NA HISTÓRIA
(Aproximación Crítica)**

COORDENA

X.L. BARREIRO BARREIRO

G. Pereira • X.C. Bermejo • X.C. Carballido • U. Romero
S. Jiménez • F. Nodar • X.M. Dobarro • P. Saavedra
A. López • M. González • J. Pastor • M. Rivas
P. Allegue • X.R. Barreiro • A. Cambón • M. X. Crujeiras
F. Rodríguez • X.L. Barreiro • P. Mayobre • A. Sánchez
B. Máiz • X. González • F. Carballo • R. Regueira
A. Fernández • M.C. Vidal • X.C. Garrido • M. López
M.L. Rodríguez • R. Sánchez • R. Carvalho • L. Rei
X.F. Graña • J.L. Marín • A. Torres • R. Area • X. Chao

SEPARATA

Martín González Fernández

1.- Limiar.-

Francisco Sánchez, nace en Tui no 1550, vive a sua infancia en Braga, fórmase humanisticamente en Francia (Burdeos, Montpellier e Toulouse) e Italia (Roma), morrendo no 1623 na localidade gala de Toulouse; lugar no que rexentara por moito tempo unha cadeira de Filosofía, na mesma Facultade de Artes onde, entre o 1580 e o 1581, ensinara Giordano Bruno. Os seus escritos foron múltiples e variados, no que atingue a temática; a maior parte dos cales conservávanse na edición das suas obras médicas e filosóficas, levada a cabo polos fillos do Tudense e o seu biógrafo R. Delassus (1); edición da que expresamente excluiron, segundo confesión do propio Delassus, certos "folia" sobre de cuestiós matemáticas (probablemente a carta a Clavio a que de seguido aludiremos e os *Erotemata super geometricas Euclidis demonstrationes ad Christophorum Clavium*, a que tamén se refiri o biógrafo e que citais, fose un texto distintos á carta mencionada), por consideralos improcedentes na dita edición. As suas obras capitais son, ó noso entender, o "tríptico", conformado polos dous primeiros escritos de Sánchez, os únecos publicados en vida do autor, o *Carmen de Cometa ann. M.D.LXXVII* (Lyon, 1578) e o *Quod Nihil Scitur* (Lyo 1581), e unha certa carta sobor das matemáticas, ata 1940 decoñecida e inédita, dirixida a Cristóbal Clavio. Son os escritos mais temperans de Sánchez; pero, con todo, para nós, tamén os mais representativos da orientación do seu pensamento. Complétase a sua obra con tres comentarios a outros tantos textos de Aristóteles (incluído un apócrifo), correspondentes a cursos impartidos polo Tudense na sua cadeira de Filosofía e que el endexamais amosou inclinación ou desejo de dar ó prelo en vida (2).

Noutros lugares realizamos xa unha exposición sistemática e pormenorizada da sua actitude filosófica (3); razón pola cal nesta ocasión lmos circunscrebir a nosa

(1) FRANCISCO / SÁNCHEZ / DOCTORIS MEDICI, / ET IN ACADEMIA/ Tolosa Professoris Regij,/ OPERA MEDICA,/ HIS IVNCTI SUNT TRACTATUS / quidam Philosophi non insubtiles, / TOLOSAE TECTOSAGNUM/, Apud PETRUM BOSC, / M.DC.XXXVI [in 4º XVIII, 943 páxs.]; co engadido FRANCISCI/ SÁNCHEZ/ DOCTORIS MEDICI/ & in Academia Tolosana/ Professoris Regij, / TRACTATUS PHILOSOPHICI [in 4º, 134 páxs.]

(2) Consérvase tamén o título doutras obras, as que o mesmo Sánchez, refire-se nos seus escritos conocidos, que tal vez nunca chegou a redactar, incluso o famoso *De Modo Scienti*. Capítulo aparte merecerían ós seus escritos médicos.

(3) Cf. "Sánchez, Francisco (Tui, 1550-Toulouse, 1623)", *Gron Enciclopedia Gallega*, t. 27 Gijón, Silverio Cañada ed., 1974, Pp. 228-30; "Ciencia y Metafísica en la obra de Francisco Sánchez, Silvériu Cañada ed., 1974, Pp. 228-30; "Ciencia y Metafísica en la obra de Francisco Sánchez, el 'Esceptico' (1550-1623)", *Sinopso sobre Filosofía y Ciencia en el Renacimiento* (Santiago de Compostela, 1985) (Actas no prelo).

análise ó "tríptico" aludido, se ben facendo especial fincapé no *Quod Nihil Scitur*, sen dúvida a sua obra mais lograda e auténtico manifesto do seu posicionamento escéptico. Amosaremos, ó mesmo tempo, o parallelismo existente entre o seu pensamento o do bordoleés Montaigne o outro gran "escéptico" renacentista a propósito dalgúrnhas cuestións concretas. Non nos referidos aquí específicamente, polo tanto, nin á biografía do noso autor (4), nin efectuaremos un examen detallado dos seus escritos, información que se poderá achar nos traballois aludidos. Non nos deteremos ser na analise dos comentarios a Aristoteles, entre outras razóns, porque queremos ser mais respetuosos ca sua obra do que foron os seus fillos, Denys e Guillaume, ámbolos dous cregoso, e o seu amigo e "hadíografo" Delassus. Outras razóns, sen dúvida, movian a estes na sua laboura editorial, á marca do interés polo pensamento mesmo de Sánchez ou a pura cuestión da divulgación. Aquí respectaremos o "silencio" do noso autor en relación a este opúsculos; rescatando, se acaso, en notas, ao remate do noso estudo un breve fragmento no que reaparece o tono crítico dos seus primeiros escritos e se alude tamén ós motivos da sua continencia. Polo demais, a etapa final da sua vida, dedicou-a Sánchez, fundamentalmente, os seus estudos, exercicio profesional e ensino da Medicina (5) o que explica que a sua produción filosófica sexa menor neste período e, en calquier caso, mais convencional, ó estar encaravada nas actividades da sua cadeira da Facultade de Artes, dunha cidade, Toulouse, coñecida durante as sangrentas Guerras de Relixión que asolaron Francia desde 1562 ata 1598, polo seu extremo celo ortodoxo a favor do partido católico (non en van chamábase-lle a "Roma do Garona" e viu arder na Praza Maior ó panitesta e impenitente libertino Vainini no 1610, para ledicia d P. Garasse e o P. Mersenne).

Neste estudio interesanos, fundamentalmente, fixarnos no Sánchez escéptico no humanista "crítico" que, a pesar de ser figura discreta no panorama filosófico da época, simboliza ou representa o período do ocaso do Renacemento europeo (chamase Anti-Renacemento. Contra-Renacemento ou como se queira); como, a sua maneira, fara-o tamén o bordoleés Montaigne. Falouse molto de Sánchez e do pensamento escéptico en xeral como dun movemento "precursor" do pensamento filosófico e científico da Modernidade. Vella teima de Cassirer e outros. Este enfoque é, non cabe a menor dúbida, tentador. Convén preguntarse, tan só, se é correcto ou non responde, mais ben, a un "espellismo" provocado pola valoración de dito fenómeno filosófico dende unha perspectiva hermenéutica neohegeliana, que os historiadores da filosofía, descuidando xeralmente o estudio das figuras menores, ocupáronse irresponsablemente de difundir e consolidar. Queda no ar, do momento, a sospeita. Aquí imos tan só a profundizar no Sánchez "neo-pিরrónico" e testemuña de época. Isto na medida en que ó noso entender, o Tudense ten ben gañado o sobrenome de "Escéptico" con que P. Bayle bautizara-o e responde adequadamente á imaxe que del trazara D. Francisco de Quevedo y Villegas no "Prólogo" dun dos seus Suenos, o titulado "El mundo por dentro", no que apunta: "Es cosa averiguada (así lo sentenció Metrodoro de Chio y otros

muchos) que no se sabe nada y que todos son ignorantes; y aún esto no se sabe de cierto, que, de saberse, ya se supiera algo; sospechase. Dice así el doctísimo Francisco Sánchez, médico y filósofo, en su libro cuyo título es *Nihil Scitur. No se sabe nada...*" (6). Así viron a Sánchez os seus contemporáneos e así, con toda a complexidade do seu discurso, amosáron-lo os seus escritos. Para contribuir a isto, abordaremos, primeiro, tres claves culturais relacionadas con Sánchez, para despois penetrar-mos no texido da sua obra para ver cómo éstas quedan reflexadas nela.

2.- A comunidade xudeo-conversa en Tui.

Segundo dixemos, Francisco Sánchez é natural de Tui. Nace no 1550, no seo dunha nutrita comunidade de xudeos e conversos instalada naquela cidade dende época temperán e acrecentada, tra-la promulgación do Decreto de Expulsión de 1492, no derradeiro medio século. Tui na época, segundo todas as testemuñas, era un foco cultural importante. Pensese que no Reino de Galicia, daquela, a cultura atópase moi dispersa territorialmente, xa principia a resentirse do proceso centralizador imposto polos Austrias e, fundamentalmente, non se atopa vertebrada institucionalmente. Certo e que a nosa lingua, de xeito precoz en relación ó resto das linguas romances e será-o, nos só na curta da arquidiocese compostelana, senon tamén nas cortes dos reis de Castela (onde constituía o instrumento lingüístico da lírica cultural e de Portugal. Grande parte desta literatura, como é ben sabido, quedará recollida nos "cancioneiros" colectivos, nos que se consagra unha tradición trobadoreseca autóctona de elevado valor lírico. Cheque con lembrar os nomes de Bernal de Bonaval, Arias Nunes, Paio Córmez Charriño, Pero da Ponte, Esquío, Martín Codax, Mendiño ou os propios reis Alfonso X "el Sabio" e Dionisio I de Portugal. Esta literatura, en lingua "vulgar" manterase puxante ata finais do século XV e comenzaos do XVI. Por outra banda, Galicia foi espectadora privilexiada dalguns magos acontecementos da época. O porto de Baiona, lembrase, chegará ó 10 de Marzo do ano 1493, ó mando de Martín Alonso Pinzón, unha das carabelas colombinas, a "Pinta", e con ela a nova do Descubrimiento de América. O "Camiño de Santiago" e a favorecida situación xeográfica de Galicia, facilitarán, por outra banda, a alluención de obras impresas ou outras testemuñas sobre do movemento humanista e da Reforma, que tan conmociónada e revoltada tinhá a Europa. O "Hostal dos Reis Católicos" (sobro de todo a sua fachada, encargada no 1519 ós mestres franceses Martín de Blas e Guillén Colas) e outros edificios de época simbolizan, igualmente, a renovación das artes e a penetración dos cánones estéticos do Renacemento, especialmente na arquitectura, no noso territorio. Todo isto é certo. Como tamén ó é, asimismo, que, desde 1490, funcionan, ainda que modestamente, varias imprentas en Galicia; en Ourense e a de Juan Gherlin, e, en Mondónedo, a dun de Gonzalo Rodríguez de Pasera e a de Juan Gherlin, e, en Mondónedo, a dun impresor de nome desconocido. A actividade editorial relanzárase, sobor do ano 1530, en Ourense con Pedro de la Roche e, mais tarde, a mediados do século, con Vasco Díaz Tanco (quien, polo ano 1541 detén-se algún tempo en Tui para a realización dalgúrnhas "obras", que non específica, para o cabildo tudense) e Agustín de Paz, quien

(4) Sobre do debate acerca da nacionalidade de Francisco Sánchez, consulta-lo sono artigo "El problema de la nacionalidad de Francisco Sánchez, el 'Escéptico' (Breve historia de una distata polémica: el origen gallego de Sánchez)", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, nº 101 (no Prel).

(5) Dos traballois médicos do Tudense, ocupou-se, lúcidamente, o Dr. Darío Alvarez Blázquez; Cf. "Francisco Sánchez, el 'Escéptico'", *Boletín del Museo de Pontevedra*, t. XIII, Pontevedra, 1959; Francisco Sánchez, el Escéptico (Un gallego precursor), Vigo Sacro, 1964.

(6) D. FRANCISCO DE QUEVEDO Y VILLEGRAS; Obras Completas, ed. F. Buendía, Madrid, Aguilar 1979, T. I, pp. 182.

posteriormente se traslada a Santiago de Compostela, donde xa no 1534 Nicolás Híyerri imprímira o *Manual Compostelano*. Dita actividade editorial proseguirá na segunda metade do século XVI (7). Todo isto está suficientemente constatado e estudiado; en especial polo sempre chorado, pontevedrés de "torazón", D. Antonio Ondrozola, recentemente desaparecido. Agora ben, tamén é certo que a comunicación con Europa non foi, tan fluida como era de prever, que a imprenta estivo fundamentalmente ó servizo das necesidades eclesiásticas (imprimiron-se, de feito, tan só Brevarios, Constitucións Sinodais, Lista de Reliquias, Misales, Manuales de Confesión e obras de cariz semellante) e que, por riba de todo, a Universidade implántase tarde en Galicia. A Universidade de Santiago de Compostela, de feito, tras unha longa xestación (dende a primeira, 1495), e segundo, 1501, fundación do Estudi Vello ou Estudo da Gramática, ata a aprobación dos primeiros estatutos por Real Resolución de 1555 e refrendo dos mesmos po Real Providencia de 1567) e merced ós esforzos de homes de Elrexa como Diego de Muros II e Diego de Muros III, ó inquedo notario santiagues Lope Gómez de Marza, ó arzobispo Alonso III de Fonseca e ó Visitador Regio Dr. Andrés Cuesta, auténticos promotores da Universidade, só na segunda metade do século XVI regulará os seus ensinos de Gramática e Retórica, Filosofía, Teoxía e Cereito, Canónico e Civil. Outros estudos e grados, como os de Medicina, por exemplo, tan só se crearán na data tardía de 1649. Tendo en conta estes feitos, entenderá-se mellor-lo estadio de dispersion e desvertebración da cultura en Galicia a mediados do século XVI. Existían, evidentemente, homes cultos, de fonda formación humanística, que chegaron a ocupar altos cargos nas institucións galegas; pénsese, por exemplo, no mencionado arzebispo Fonseca, que, segundo as crónicas, falaba un "pulcro latini" e que, logo, convertirrá-se en "mecenas" e gran benefactor da cultura, impulsando a creación da Universidade e patrocinando construcións arquitectónicas de gusto renacentista exquisito, como o Colexio Maior Fonseca, sede da institución universitaria. Ainda que tratábase fundamentalmente, de homes de acción, mais que de lettras. Eran, con todo, persoalidades alladdas. Tui era, neste senso, un foco cultural privilexiado e florecente; cuna, non solo de filósofos como Sánchez, senón tamén curiosamente "homes de letras" representativos da "cultura galega da Contrarreforma" e curiosamente tamén vencellados á comunidade xudea e conversa da cidade, como o gramático e poeta Álvaro Cadaval Valladares de Sotomayor ou o xurista e historiador Francisco Caldas Pereira; ambos dous contemporáneos de Sánchez e que como el, formarán-se, escribirán e ensinarán fora de Galicia (8). Os tres simbolizan,alguma forma, a nosa intelectualidade no "exilio".

Sánchez é un "cristiano-novo" (bautizado en Braga no 1551, lémbrasel); descendente, senón de xudeos, de conversos, poída que de "marranos" (9). A su familia, segundo os datos que posuimos, atopábase dispersa por toda Eutropa (no 1562 a

Burdeos a casa do seu tío Adam Francisco, de claro patronímico hebreo: en Roma, tra-la sua saída de Burdeos, encontra-se co seu primo lisboeta Paulo Duarte, etc.). Os seus desplazamentos, continuos e inesperados, que el mesmo se ve na obriga de realizar, así como as trabas académicas que se lle poñen en Montpelier para acceder a unha cadeira de Medicina, parecen estar relacionadas con esta circunstancia biográfica, co establecemento dos "estatutos de sangue" para ocupar cargos públicos, coa ferrea vixilancia e a tener persecución a que eran sometidas tales xentes. Os frecuentes actos de contricción e as suas manifestacións de ortodoxia, tanto menos convincentes canto mais aparatosas, sober de todo, na segunda metade da sua vida, ponen de manifesto no sul de Francia (por exemplo os López, ascendentes de Montaigne por vía materna) e outros (entre eles, os Sánchez) afincarán-se en Galicia e só sairán da Península no reinado de Felipe III. Os Sánchez, en concreto, províñan de Aragón, onde ocuparan importantes cargos na administración do Reino aragonés; reino que, por outra banda, mantinha dende antigo estreitos vínculos co Sul de Italia (Sicilia, Nápoles, etc.) e entrara, temperamentalmente, en contacto co Humanismo italiano. A pesar de que a Inquisición do Reino de Galicia non se constituía formalmente ata a tardía data de 1562, o certo é que a vida dos "cristianos-novos", sober de todo dos "marranos", que practicaban a escondidas a fe dos seus anteriores, non resultaba fácil, nel sequera nesa prillexuada área xeográfica (lugar fronteirizo e perito da costa). A comunitade de Tui, por exemplo, segundo o historiador D. Juan Domínguez Fontenla (10), foi branco das iras e do fanatismo popular en torno ó ano 1550 pola concesión dunhas canonxas da Catedral a "cristianos-novos"; o cal, tamén expríciara a partida, por aquelas datas, da familia Sánchez a Braga.

O "cristiano-novo" é, historicamente, unha figura singular. Non se esquenza que como grupo social (integrado por comerciantes e financieros, mais tamén por persoas que exercían profesións liberais, médicos — lémbrase que o pai de Sánchez era "lísico" —, farmacéuticos, letrados, xentes da administración, etc.), os "cristiano-novos" representaban un sector culto e "crítico"; tamén, sober de todo en enclaves urbanos pequenos, o "sector burgués", maximalista ainda, con precaria representación política, sempre en conflicto co "sector intelectual clerical", o cal ansiaba seguir detentando o "control absoluto da opinión" (11). Este "espíritu crítico", aberto a experiencia, pouco respetuoso coas autoridades académicas e coas tradicións estable-

(7) ODRIZOZOLA, A.: "Imprenta", Gran Encyclopédia Gallega, t. 17, pp. 240-56.

(8) CONCEPCIÓN LOPEZ, E.: *La Galicia de los Austrias*, Santiago de Compostela, Inst. "P. Sarmiento" de Estudios Gallegos-Fundación "Barrié de la Mazá", 1980, t. I, pp. 463-524.

(9) Para as investigacións de J. P. Caza: Cf. SENCHET, E.: *Essai sur la méthode de Francisco Sánchez*, París, Giard & Brière, 1904, pp. 164 e segs.; onde se recolle unha "Note géologique" occídida polo mesmo Caza (os apuntos manuscritos do cal se atopan conservados no Instituto Catholique de Toulouse) e Senchet, Consultor, tamén: COBOS, J. Francisco Sánchez et le "Gud Nirfil Scitur", que l'on sait rien, Thèse pour la Doctora 203 e segs.

(10) DOMÍNGUEZ FONTENLA, J.: "Los judíos de Tuy. Página histórica", Faro de Vigo; Cf. ALVAREZ BLAZQUEZ, D.: *Ibid* (1959), pp. 114. Para a "comunidad de xudeos e conversos de Tui": Cf. CARO BAROJA, J.: *Los judíos en la Edad Moderna y Contemporánea*, Madrid Isto, 1978, t. I, pp. 55 e segs.; ONEGA, J.R.: *Los judíos en el Reino de Galicia*, Madrid, Ed. Nacional, 1981, pp. 395-5 segs.; GONZALEZ LOPEZ, E.: *Siempre de Negro* (Galicia en la Contrarreforma: El reinado de Felipe II), Vigo, Galaxia, 1970, pp. 36 e segs.; Montaigne describirá tamén nos seus Ensayos, con trazos moi vivos, e expulsión dos xudeos da Península Ibérica; Cf. MONTAÑEZ, M. de: *Ensayos*, lib. I, cap. XL pp. 194 (éd. Juan G. de Luaces; Barcelona, Iberia, 1968; ed. pola que citaremos).

(11) Cf. SARAVIA, A.J.: *Inquisición de cristianos-novos*?; pp. 209 e segs.; ROMANO, R. e TENENTI, A.: *Los fundamentos ideológicos dos cristianos-novos*?; pp. 209 e segs.; ROMANO, R. e TENENTI, A.: *Los fundamentos del mundo moderno*, Madrid, S. XXI, 1978, pp. 199 e segs.

cidas, alleo a estéril abstracción, ainda se palpa no *Quod Nihil Scitur*, sen que iso supóna considerar que o Tudense sexa deudor ou participe dalgún fantasmagórico "espírito xudeo". A sua adversión pola violencia, o seu inconfornismo, o seu ideal de tolerancia, o seu cosmopolitismo e incluso, en certa medida, o seu escepticismo, debemos relaciona-los con esta traumática experiencia biográfica. O "cristiano-novo" é, pola sua condición, un suxeito desarraigado, proclive ó descreimento; as converxions forzosas, o enrarecido clima de sospeita que se xenera ó seu arredor, o obrigado cuidado das formas a que se ven abocados, etc., marcan decisivamente a unha conciencia xa, que de por si, atormentada, propiciando en relixión un descreimento, cando non cinismo, facilmente exportable a outros ámbotos. O relativismo, o senso da inconstancia e da ironía, elementos tan importantes na obra dun Sánchez ou dun Montaigne, ben púderan ser interpretados como un reflexo de tal circunstancia. En calquier caso, unha cousa si é certa, o *Eclesiastés*, considerado por algúns como a biblia do escepticismo hebraico" o será para Montaigne, servindolle Salomón para socorrer a Pirrón allí onde este desmaia. Lé-se así no *Quod Nihil Scitur*: "Esta é a única cousa que sempre recabel de alguén – e así ó fago agora – porriba de todo: que diga de verdade si sabe algo ben. Nem bargantines, nunca ó achega que non sei naquel sabio e integro varón, que foi Sócrates (ainda que os chamados pirrónicos, académicos e escépticos afirmaran tamén o mesmo xuntamente con Favornio), que 'só sabian isto: que non sabian nada'. Somentes por este dito considéro-o eu doctísimo, ainda que non satisfixerá de todo a miña mente, dado que el ignoraba tamén iso. Igual que as outras cousas. Pero sucede que, para asseverar mais firmemente que non sabia nada, dixo que sabia só aquilo. Por iso, como nada sabía, nada quiso escribir para nós. A miúdo sintió eu a tentación de facer o mesmo () ¿Qué direi pos, que non sexa sospetoso de falsedad? Porque para mim toda-las cousas humanas son sospitosas, e sin ir mais lonxe estas mesmas que estou a escribir. Pero non calarei. Proclamarei libremente polo menos isto: que non sei nada. E iso para que non te esfordes en van procurando a verdade coa esperanza de poder posui-la claramente algún dia. E se despóis me poño a descubrir coas demais algo do que hai na natureza, suposto o que remato de decir, fate se queres, pero non é asunto meu. Pois todo é vanidade, decía aquél sapientísimo Salomon, o mais docto de cantos naquel tempo pasado venen ó noso recordo, o que claramente amosan as suas obras, entre as que ostenta a primacia aquel librino de ouro chamado o "Eclesiastés ou Predicador" (12). Non é a única alusión ó texto (Cf. Qns. 145, 155, 163 e outras). Do Eclesiastés gosta Sánchez tomar, como Montaigne, a idea da realidade entendida como laberinto e a do home como vagabundo ou extraviado peregrino nel (13). Abondantes son as sentencias desde libro coas que, como é sabido, Montaigne fai decorar o telo do gabinete de traballo da sua xa famosa torre.

3.- O "Collège de Guyenne" de Burdeos.

Fuxido a Burdeos, in incerta ocasiones, como indicará Delassus, en 1562 atopámos a Sánchez matriculado no *Collège de Guyenne* (14), o "mellor colexio de

---

(12) SÁNCHEZ, F.: *Quod Nihil Scitur*, ed. e trad. S. Rábade, J.M. Artola e M.F. Pérez, Madrid, CSIC, 1984, pp. 80-3. Citarémos por esta ed. e coa abreviatura Qns.

(13) Cf. MONTAIGNE, M. de: E., II, II, cap. XVII, pp. 272; e Qns., 163.

(14) O *Collège de Guyenne* fundára-se no 1533. O Tudense terá como condiscípulos ós fillos do nomeado humanista Scaliger. Naquel intre, ó frente do centro (agregado a Universidade)

Francia", segundo a opinión de Montaigne (15), quen cursara li estudos pouco tempo antes e ocupaba naquel intre o cargo de parlamentario no Parlamento de Burdeos. Este ano será decisivo na sorte que ha de correr a filosofía esceptica no chan francés e, en xeral, na Europa. Nesta mesma data publicouse unha versión latina das *Hypothèses Pyrrhoniques* de Sexto Empírico, a cargo de H. Estienne, a que de seguido faremos mención, e, en Rouen, terá Montaigne, tra-la sua famosa entrevista con certos indixens do Novo Mundo, a "elevación" da idea do "homo natural", que, rapidamente, asociará, mais que ós arquetipos "míticos" humanistas (a edade de ouro", etc.), ca actitude escéptica proclamada polos clásicos (16). Sánchez era moi xoven por entón e abandonará a cidade de Burdeos moi antes de que Montaigne dé ó prelo os dous primeiros volúmenes dos *Ensayos*, cousa que acontecerá no 1580, ou acade relevo social, o que ocorrirá cando sexa nomeado burgomestre da dita cidade no 1581. Con todo, a sua estadía en Burdeos e a sua formación no citado colexio marcarán, de xeito decisivo, a orientación do seu pensamento. Burdeos era, daquela, unha cidade aberta: cosmopolita, bastián de tolerancia, cruce de pobos e culturas, receptiva ó movemento humanista e a Reforma, punto e contacto co Novo Mundo, etc.. O prestixioso College de Guyenne reflexaba fielmente a fisionomía desta inquedada e propia cidade. Ali, segundo Trinquet, Montaigne "Recontra pour première fois le virus païen" (17); ali, neste centro "demi-protestant", era "où Juifs mal convertir entretenaient l'esprit négatif" (18); onde ha de fraguar o espiritu crítico" da que Jean Cobos chamará a Escolla Aquitana de filosofía (19); onde se alentaba "un courant vers le scepticisme" (20); e onde existía "un petit foyer de scepticisme" (21), según P. Villey. Pensouse, en efecto, que, pola época na que ali se instruía o Tudense, ensinava no devandito centro Gentien Hervett, quen ha de completa-la edición de Sexto Empírico principiada por Estienne, ó publicar no 1569 o *Adversus Mathematicos*. Sen dúvida, a versión latina de 1562 era obxecto de discussión e comentario no círculo ou entorno inmediato de Hervett e este puido debater neste mesmo marco o manuscrito que ha de publicar mais tarde.

4.- As edicións francesas de Sexto Empírico.

En Sánchez influiu, sen dúbida, a literatura esceptica que proliferou no século XVI (Gian Francesco Pico della Mirandola, Cornelio Agrippa de Nettesheim, etc., como han de influir igualmente do autor dos *Ensayos*. Pero, por riba de todo, han de repercutir nel, de modo manifesto, as edicións francesas de Sexto arriba mencionadas.

estaba Elias Vinet, autor da obra *Schola Aquitanica* (Burdeos, 1583). Para a vida interna ou o réxime do centro, consulta-lo traballo de Abel Lefranc, *La vie quotidienne aux temps de la Renaissance* (Paris, Hachette, 1956, pp. 185 e segs.)

(15) Cf. MONTAIGNE, M. de: E., Iib, I, cap. XXV, pp. 128.

(16) Cf. MONTAIGNE, M. de: E., Iib, I, cap. XXX, pp. 150-61.

(17) TRINQUET, M.: "Les deux sources de la morale et de la religion chez Montaigne", *Bulletin de la Société des Amis de Montaigne*, nº 13, 1968, pp. 28.

(18) STROWSKI, F.: Montaigne, Paris, Alcan, 1931, pp. 47.

(19) Cf. COBOS, J.: "Renacimiento del Escepticismo (Las marcas aquitana y extremeña de la época de Felipe II)", *Actas del II Seminario de Historia de la Filosofía Española*, Salamanca, Eds., Univ. de Salamanca, 1982, t. 2, pp. 225-34.

(20) SENCHET, E.: *Ibid.* pp. VIII-X.

(21) VILLEY, P. *Les Sources et l'Evolution des "Essais" de Montaigne*, París, Mallorre, 1908 t. II, pp. 169.

Tanto Estienne como Hervet, a maneira de guía de lectura, engadiran sendos "prefacios" ás suas respectivas edicións, nos que quedaba patente a orientación apoloxética da sua empresa. No seu, entre outras cousas, dirí-a nos Estienne: "Porque díras-me, publicas este libro? Fago-o, en primeiro lugar, para trastornalos filósofos dogmáticos impíos do noso século? ¿Trastorná-los digo? Non, ó contrario, mais ben para devolverlle-la cordura. Se os contrarios son o remedio dos contrarios, é de esperar que sean curados por medio dos Efecticos destia infermidade da impiedade qu elles contruxeran cos filósofos dogmáticos (...) Nun libro único, eles han de contra-lo que teñen un culto moderado pola filosofía (ou sexa, aqueles que son cuidadosos, no seu estudo para, a marxe das cousas profanas, non beber nada, con todo, de profano) un enorme traballo e meirande incomodo (...) Nun libro único, eles han de contra-lo que sería preciso buscar en moitos libros diferentes; e muitos puntos tratados de modo escuro expóñen-se aqui, ademais, de maneira mais clara (...) En derradeiro lugar e para atraerme beneficiosamente os favores daqueles que tenen a costume de extraer de todo -los libros resenas de filosofía e historia, eu procúrolles, a propósito da exposición dos dez tropos principalmente, tesouros de erudición. Vale aquí os motivos que me levaron a publicar ese libro" (22). A edición de G. Hervet, a sua vez, está dedicado a Carlos, Cardenal de Lorena, na biblioteca do cal, de xeito azaroso, atopara o manuscrito do *Adversus Mathematicos*. No prefacio desíta, explicará a "oportunidade" do seu proxecto e a motivación que subxace ó mesmo. Para el, o escepticismo é fundamentalmente, unha "escola de humildade", que axudará ós "kóvenes a non sucumbir ás tentacions do dogmatismo e a prepara-los para recibir mais facilmente as doutrinas de Cristo. Sexto Empírico, segundo Hervet, proporciona moitos argumentos para combatir ós paganos e heréticos do "noso tempo" (Calvinistas, "nouveaux Académiciens", etc.), os cales atréven-se na sua arrogancia a "medir con razons extraídas da natureza cousas que se atopan por riba da Natureza" e "que non comprende, sinxelamente, porque non cren" (23). Hervet pretende seguir los pasos de G. Francesco Pico della Mirandola.

Vestixios desta lectura "fideista" dos textos do escepticismo antigo, de tanta fortuna no Renacemento, ainda se han de percibir na obra de Sánchez e, sobor de todo, de Montaigne. Se ben, ámbolos dous serán mais respetuosos con aqueles que o foron os seus editores galos. Así e todo, Estienne e Hervet son, sen dúbida, os iniciadores do Tudense e do bordoles, ó menos no aspecto mais técnico, nos argumentos e sentido do pirronismo clásico.

5.- Sánchez e o escepticismo.

Abordamos, ata o momento, tres claves que permiten achegarnos á xénesis do escepticismo de Sánchez. É agora o intre de facer algunhas puntualizacions sobre das tres obras aludidas do Tudense. O primeiro opúsculo que este publica é o *Carmen de Moreira de Sa*, Lisboa, Instituto Para a Alta Cultura, 1950; empregando a abrev. Cdc.

(22) *SEXTI EMPIRICI, Pyrrhoniarum hypopyposeon libri tres*, Editio Henricus Stephanus, 1562 "Prefacio"; Cf. *Oeuvres Choisies de Sextus Empiricus*, ed. J. Grenier e G. Goron, Paris Aubier-Montaigne, 1948, Pp. 23.

(23) *Sexti Empirici viri longe doctissimi Adversus Mathematicos...* Graece nunquam, Latine nunc primum editum Gentiano Aurelio interprete, 1569; Cf. *Ibid*, ed. Grenier e Goron, Pp. 24.

Cometa Anni M.D.LXXVII (1578). Trátase dun texto redactado trá-la sua estadía en Italia (1569-1573) e o seu paso pola Facultade de Medicina de Montpellier (1573-1575). Nel perciben-se certas influencias neoplatónicas e incluso do "racionalismo" neoplatónico paduano. Pola sua contextura e os seus argumentos podería pasar inadvertida entre o conxunto de pezas, poéticas como o Cdc. ou non, que engrosaron o nutrido caudal de literatura anti-astroloxía que aparece no período renacentista, ó estar escrita en tono moi similar a certas composicions de Giovanni Pico della Mirandola e outros. O noso entender, o plantexido anti-astroloxico de Sánchez debe mais a Carnéades e ós argumentos compilados por Sexto Empírico no seu libro *V dos Adversus Mathematicos* (25), que os mencionados autores. Non é de extrañar, neste senso, que, cando envíe a famosa *Carta-Consulta ó astrónomo e matemático jesuita Cristóbal Clavio* a propósito do valor das matemáticas (c. 1584) (26), escolla o pseudónimo de "Carnéades Philosophus". Non cabe, dende logo, outra explicación do feito, ó ser este autor un pensador "académico" e Sánchez, mais ben, reclamarse heredero do "pirronismo" antigo. Carnéades, en efecto, destacou, segundo as testemuñas que chegaron ata nós, á marxe de pola sua teoría da "verostimilitude", pola sua firma crítica contra do fatalismo absoluto dos estoicos, en especial de Crisipo, defensor da manticia e astroloxía de caldeos e babilonios (27). Pero, ademais, no Cdc atopanse os primeiros agromentos dun pirronismo puxante que xa, dende entón, non fará mais que acrecentarse e fortecerse. Aténda-se, sen, a estos versos: "Nil scimus; nimis alta nimis. Num viscerem matris/ Abstrusum plumbum stannumque; adamanta, pyritem,/ Num cyathum, pulchramque rosam, num robora dura, /Num tineam lauem, raucnum voce citadam, / Num lortem tauri prolem, laprurumque petulcum, / Num te ipsum nosti? Minime! Crinita refulgens/ Quid sit num nosti certo? Que laeta parente/ Gaudeat? Hoc minomun, credo. Portenta quied ergo/ Ata petis, collique domostransferte caecas?/ Niteris in cassum: belle te tridet aperta/ Diogenes bucca Cynicus, namque inquit: 'ob ora/ Qua posita, haud cernis, tibi sunt, tamen alta requiris...' (Cdc., 150).

A.C.C. a Cl. foi redactada con posterioridade ó Qns.. Prosigue-se nela a polémica emprendida no Cdc. contra da astroloxía xjudicataria, pero, o seu proxecto resulta mais radical. Tráta-se, sinxelamente, de cuestionala valor epistemolóxico das Matemáticas. "Noutro tempo, despois de estudar a Física e a Metafísica, e de non atopar nelas a verdade, dixo-me algúen que a verdade tiña a sua sé naigún lugar situado entre as realidades naturais e sobrenaturais, isto é na Matemática. Con ardós e con Iedicia dediquei os meus esforzos ó estudio dessa disciplina; e o mesmo que un experto militar que, ainda vendo abertas as portas dunha praza enemiga, non se apresura a entrar na cidade, senón que, recebos de caer nunha emboscada, manda observadores para que

(24) Citaremos pola ed. portuguesa: SÁNCHEZ, F.: *Carmen de Cometa Anni M.D.LXXVII*, ed. Moreira de Sa, Lisboa, Instituto Para a Alta Cultura, 1950; empregando a abrev. Cdc.

(25) Cf. *SEXTUS EMPIRICUS Works*, ed. R.G. Bury, t.IV, London, Loeb Classical Library, 1971, Book V, "Against the Astrologers", Pp. 322-71.

(26) Citaremos pola versión catalá de C. Mellizo e D. Cunningham: "Francisco Sánchez: Carta a Cristóbal Calvio (Introducción, Prólogo y Notas)", *Cuadernos Salmantinos de Filosofía*, V. Salamanca, 1978; empregando a abreviatura C.-c. a Cl.

(27) Consultarase con proxecto o magnífico estudo de D. Amand *Rationalisme et Liberté dans l'Antiquité Grecque* (Amsterdam, 1973, pp. 45 e segs.); onde se reconstruye a argumentación antifinalista e anti-astroloxía de Carnéades.

antes investigue-no todo; e de igual modo a como él fai cando invade unha provincia que lle é hostil, non deixando as suas espaldas ningún castelo ou forteza que non conquistara e sometea primeiro, así comecei eu o meu a chegamento ás Matemáticas, dubitando antes de penetrar nelas, e desconfiando e temendo ser vítima do engano que ela tivera caído nas muitas trampas que minan o terreo das Matemáticas, trampas que non son tantas nin tan evidentes como as que se atopan no campo da Física e da Metafísica, pero que, por esa mesma razón, son mais perigosas e mais difíciles de evitar" (C.-D. a Cl., & 2, Pp. 395). A tal efecto, o Tudense procederá a un sometido exámen das diferentes ramas deste saber humano (Xeometria, Aritmética e Astronomía), amosando, en cada caso, os seus incertos fundamentos. Non é este o intre tampouco de entrar nunha analise pormenorizada de tal crítica (29); pero, non está de mais indicar que, nestos sinxelos apuntes, Sánchez reformula moitos dos argumentos clásicos do pirronismo contra as Matemáticas tal como os sintetiza Sexto Empírico nos libros III (Contra dos Xómetres) IV (Contra dos Aritméticos), V (Contra dos Astólogos) e VI (Contra dos Místicos) dos *Adversus Mathematicos* (30).

O texto fundamental do Tudense, onde este sistematiza o seu posicionamento escéptico, é, sen dúbida, o *Quod Nihil Scitur*. É con él co que o ha de identificar a posterioridade. Escrito audaz, cheo de frescura, non exento de tensión e dramatismo en ocasións, plasma adequadamente dita actitude. Aquí limitarémo-nos tan só a facer pequenas calas na obra e mitili-las a pasaxes correlativos de Montaigne. O libro principia co aserto: "Neo unum hoc scio, me nihil scire: Coniector tamen ne me, nec aliso. Haec mihi vexillum proposito sit, haec sequenda venit, Nihil scitur" (Qns., 62). Duas coordenadas fundamentais cruzan todo oescrito e sirven para redefinir o seu escépticismo: o nominalismo e certo "irracionalismo", do que xa nos ocupamos noutra ocasión (31). Son duas constantes, ademais, no Tudense e no bordoles. Sánchez é escéptico, fundamentalmente, porque o exámen das nossas facultades de conhecimento, sentidos e razón, así como a propria visión que ten da realidade, non lle permiten outra opción ou alternativa. Dirán-o, en diñas ocasións ó menos, que, tras buscar con avidez o saber en autores antigos e modernos, descobre descepionado que nos escritos daquelas tan só reina a ignorancia; o que lle obriga a adoptar unha firme determinación, que el expresará así: "En consecuencia, retornei a mim mesmo, e ponéndo-o todo en diuída como se ninguén dixerá nada endexamais, principiei a examina-laas cousas mesmas, que é o verdadeiro modo de saber" (Qns., 52-3). Moitos críticos creron ver nesta resolución un anticipo da "diúvida metódica" cartesiana. Talvez o plantexamanto de Sánchez sexa metódico polo feito de poner entre paréntesis toda unha serie de vicios

(28) "E non creeo que tí, sendo persona a quien nada escapa, non repares no frivulos que son o razoamento e o emprego dos que dividem o ceo en casas; e facendo múltiple o aspecto dos planetas e das constelações, atréven-se a sentenciar ó desgraciado Merón, desde o intre do seu nacemento, a morrer atravesado por unha daga. É sorprendente ve-lo grao de temeridade e de locura a que pode chega-lo espírito humano" (C.-C. a Cl., 396).

(29) Cf. O noso artigo "Galileo Galilei y Francisco Sánchez, el Escéptico", en *Agora*, VI, (187) (No prelo).

(30) *SEXTUS EMPIRICUS*; *Ibid.* ed. Bury, IV, Pp. 245-405.

(31) Xa tocamos este aspecto na nosa ponencia "Escépticismo y Nominalismo en el Renacimiento: Sánchez y Montaigne", V Semana de Historia de la Filosofía Española, Salamanca, 1986 (Actas no prelo).

do saber lúresco e das prácticas do conhecimento da época; na medida en que, como el mesmo subraia, "esquecendo-se por completo das cousas, dedican-se ás sombras" (Qns., 85), "non tenén ollos para a realidade" (Qns., 259), etc. Para Sanchez, neste sentido, o importante é o contacto inmediato coa realidade, realidade forzosamente concreta, á marxe das seduccóns da nova Circe, a Dialéctica (Cf. Qns., 233-5), e as suas definicions, demonstracions e métodos siloxísticos. Agora ben, este exámen da realidade concreta, necessariamente obriga a Sánchez a permanecer obstinadamente na diúvida e no seu escépticismo. Cando xa caseque ó remate do texto, faga balanzo da sua problematización do saber, concluirá coas seguintes verbas: "Per logo que tornei-me cara as cousas, rexelitada xa entón por completo a anterior creencia, que iso era malis ben que ciencia, principio a examina-laas como se ningén dixerá nada endexamais, e tanto como denantes me parecia saber, así agora me parece ignorar, e cada dia mas (contrariamente a Aquele, que dicia queata a madurez ignoraba-o todo, mais que desposi dela todo-o sabia); a cousa chegou ata tal punto que me dou conta de que nada se sabe, nin cabe a esperanza de que se poida chegar a saber e, canto mais observo a realidade, mais duvido" (Qns., 250-3). Non podía ser outra a conclusión, na medida en que, unha vez, asumir que "só os individuos existen" (Cf. Qns., 127), a sua análise acerca da capacidade dos nosos medios naturais de conhecimento e a concepción "mobilista" da realidade que admite, tan só podería-no ratificiar no seu convencimento inicial de que o conhecimento daquelas resulta imposible. Para Sánchez, como para Montaigne, la "variedade e mutabilidade das cousas" (Cf. Qns., 241; sobre de todo, páginas 147, 149, 151 e 153-4) (32) é a cualidade más xenérica e fundamental da natureza e, en todo caso, causa principal da nosa ignorancia. Pero, non é a única causa, xa que igualmente hal que atribuir dita ignorancia é incompetencia dos nosos ssentido e razón para aportarnos dato fiável e firme algúns acera da delia. Sánchez retoma, neste senso, os "tropos" do escépticismo clásico, especialmente os dez de Enesidemo, expostos por Sexto Empírico no libro I das *Hypothyposes Pyrrhoniarum* (33). Non inos analizar aquí este replantexamento dos ditos "modos" escépticos. O importante é subratilar o que o Tudense, médico como o seu pai, reforza a potencia crítica daquelles a través de novas observacions procedentes do seu quefacer profesional. Así, por exemplo, dirá-nos: "Ven agora o peor: as diversas disposiciones de todos este instrumentos, que nos levan por forza a moltísimos enganos. Ácaso non dan lugar a unha diversidade máxima na visión dos diferentes coores dos ollos, dos diversos temperamentos, consistencia, natureza, cantidade, posición e transparencia dos espíritus e dos humores que hai nelles? E isto se trata mais ben dende o punto de vista médico, icanto soen facer cambiar a visión a natureza das membranas ea do nervio óptico, así como a cantidade dos espíritus e humores, todo isto e ademais a sua transparencia! De cotío, debido a unha causa externa, parece-nos ver moscar, fiós, telaraños e cousas semellantes, sendo así que non-as hai. Cando os ellos están inflamados, todo parece vermello. Cando están inundados de bile, amarelento. Se un humor cae sobor da pupila, todo parece afuracado, ou cuberto cun velo, ou grande ou pequeno, ou escuro. Estos defectos débense a enfermidades, pero, entre os sans, uns ven as cousas lonxe e outros perío; un con mais claridade, outro con menos; este ve-as grandes, aquél

(32) En Montaigne, por exemplo, mencionárenmo-los seguintes pasaxes: Cf. *Erasios*, Lib. I cap. I, Pp. 7; cap. XVIII; Pp. 45; ap. XXV; Pp. 112; cap. XLIX, Pp. 241; lib. II, cap. XII; Pp. 224 e seqs.; cap. XXVII, Pp. 391; Lib. III, cap. II, Pp. 19-20; cap. III, Pp. 31; cap. IX, Pp. 158; 168 e 170;

(33) *SEXTUS EMPIRICUS*; *Ibid.* ed. Bury, Pp. 25-94.

pequenas; este vé-as vermillas, aquelas amarelas. Nunha palabria, ninguén as vê perfectamente, nin do mesmo xeito que os outros. ¿Que poderá impedir, pois, que as cousas se vexan diversas, incertas inestables e distintas de como elas son, sendo así que se ven mediante uns ollos sometidos a tantos cambios, e incluso en si mesmos tan diversos, e ademais a través do ar, que non é menos susceptible de cambio, nem menos incerto, senón polo contrario, mais? ¿Que podrá impedir que nos enganemos de seguido e que nunca poidamos captar algo certo, nin polo tanto, afirmá-lo? (Qns., 192-5) (34). Ademais, sentidos e razón, enganan-se entre si a porria. "E conste que este é o noso mellor coñecemento: ¿Que vai facer a mente, enganada polos sentidos? Enganarse mais, a partir dun só suposto falso, infire outras moitas falsedades, e de aí outras (pois un erro pequeno ó comenza resulta grande ó remate). Onde, por fin, se admite unha fanseade (xa que a verdade é única e coerente consigo mesma), volta atrás e busca o lugar onde se atopa a causa do erro. Non o atopa; sospeita deste ou daquel paso intermedio, e respecto del pregunta-se de novo se é verdadeiro ou falso. Non o pode saber porque esta por riba dos sentidos. Procede mediante probabilidades. E así ata o infinito: ninguna conclusión, dúaidea perpetua" (Qns., 196-7). Esta é a derradeira verba do Tudense. Xustamente esta dúaidea perpetua á que se atén é a que, ademais, quere deixar paciente coa sua divisa "Quid?", formulá interrogativa coa que selará todo los seus escritos. Sánchez, como bon "escéptico" ou "efectivo", contentarase con "acosar" (Cf. Qns., 58-9), a verdade alíeo a calquier pretensión de posuila, a calquier tentación de dogmatismo. Montaigne tamén defendera que "nacemos para percura-la verdade, pero o posu-la corresponde a outra potencia melrande" (Ensalos,

(34) Reflexiones similares atopáremos nos Ensalos de Montaigne [Iib, II, cap. XII, Pp. 231 esges.];

se ben, o planeamento deste autor é mais complexo.

(35) Véxase, senn o comenza do seu primeiro comentario a Aristóteles: "Dende fai moi tempo resolviera caltarme e dedicarme, en silencio e privadamente, a Filosofía, en vez de tolerar con tanta insensatez, e vez de intenta demostrar a todos a nosa propia loucura, non só a través de disputas ou leccións públicas, senón tamén a través de libros e, o que é -pero tal vez, se iso ocorre-, atrair a outros á nosa loucura. Porque, en efecto, ¿que outra cousa é o noso saber semin unha confianza temperaria unida a unha ignorancia absoluta? ¿Ou quénousa pretender conécces o fondo mesmo de calquera das cousas que están pechadas o inmenso seo da Natureza, no medio dunha variedade e dunha mobilidade e dunha contradición tan universal, en fin, no medio dunha escuridade e dunhas tebras tan londas? ¿Por qué existe tan pouca correspondencia entre os profesores e os alumnos? ¿Por qué é tan miserable e débil o noso espíritu? ¿Por qué se atopa tan cercado e ronrido polas dificultades? Todos nós, contudo, abaláamo-la Verdad pola sua presencia, proclamando-a, e, en tanto que queremos xuzgar convintemente, percurrámo-la; pero, en realidade, ou a ignoramos ou a evitamos; ou, se por acaso, chegaránmo-la posuirla, combatímo-la e encubrimo-la voluntariamente. Pelo contrario, o Euro, somos nós, a meirande parte dos homes, quen o construimos. De aí ese proverbio tan verdadeiro que di: "Os favores crían amigos, averiadade odios". E, é tamén porque uns do boa fe se outros por ignorancia, entender o falso como verdadeiro e como tal presinetan-o, por egoísmo, sentimento que todos toman cada vez mais en consideración. Non contentos cas razons, verdadeiras ou falsas, que non parece confirmá-la que nos queremos, se as verbas non abandonan, chegaránnos ata as insultas, ás mans e, en fin ó mortiño. E todo isto fáse polo vivo desexo de conservación persoal. Por causa disto, cada un force a verdade o seu gusto e mide-a pola sua utilidade. Aquél que, polo contrario, esquecendose de se mesmo, e desdenhando o todo, agárra-se á verdade morre moitas veces con ela. En efecto, a verdade é unha sóa e os errores son infinitos. Tamen os sabios, que son poucos en número, ven-secn obriga de caltarse moitas veces (sen participar dos sentimentos dos insensatos, o número dos cales pe infinito, e a que ningúnha forza pode obrigar), ou a amosarse, polo menos, dacordo

lib. III, cap. VIII, Pp. 121; ed. Luaces], que "as nosas averiguacionis non teñen fin" (E., lib. III, cap. XIII, Pp. 234) e que "se me correspondera educar nenos, acostumearia-os a expresions inquisidoras e non resolutivas, como '¿Que?', non entendo, poder ser, ¿é verdade?' e outras" (E., lib. III, cap. XI, Pp. 204), preferindo ter como enseña do seu pironismo a fórmula "Que scay-je" (Cf. E., lib. II, cap. XII, Pp. 174), de idéntico alcance e sentido que o "Quid?" sánchezano.

O filósofo de Tui endexamais ha de abandoar esta actitude escéptica (35).

con eles, facer-lles concesiones e tratar de agradar-lles. Reflexionando moitas veces sobre de todo isto, tomei-a resolución de passar-lo que me resta de vida, mellor no ocio e na contemplación que gasta la miña existencia e a tormenta-la con lontas, vagabellas e disputas. Pero, cun propósito tan honesto, a razón privame do meu oficio e da miña remuneración. Por causa disto, ou voltamo-nos todos cos outros ou, se tolteamos sós experimentámo-la locura dos outros. Polo tanto, fagámos paciente a loucura dos outros e tamen a nosa" (SANCHEZ, F.: *De Divinazione per sonum, ad Aristotelem; en Opera Medica et Philosophica*, Pp. 43-4, en SA, A. Morcida de, Francisco Sánchez Filósofo e Matemático, "Documento n.º IX"; Lisboa, Of. Frag. e Casa Portuguesa, 194, II, Pp. 609 e segs.).